

УДК 349:556.18; 351.82:626.810

ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ БАССЕЙНДЕРДЕГІ СУ ОБЪЕКТИЛЕРІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ БАСЫМДЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ӨЗЕНДЕРДІ МЕМЛЕКЕТАРАЛЫҚ ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗДЕРІ

Айжан Ержановна Жатқанбаева

*Заң ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасының меңгерушісі,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Ayzhan.Zhatkanbaeva@kaznu.kz*

Арайлым Куанышбековна Жангабулова

*Заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасының доценті,
Алматы қ., Қазақстан, Araithym.Dzhangabulova@kaznu.kz*

Куляш Нурсаиновна Айдарханова

*Заң ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
кеден, қаржы және экологиялық құқық кафедрасының доценті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: Kulyash.Aidarhanova@kaznu.kz*

Түйін сөздер: су ресурстарын басқару, су қауіпсіздігі, трансшекаралық су объектілері, ортақ су пайдалану, экологиялық қауіпсіздік.

Аннотация. Мақала көршілес мемлекеттердің шаруашылық қызметі жағдайында трансшекаралық су объектілерінің жағдайымен және аталған елдердегі экологиялық жағдаймен байланысты қатынастарды реттеудің құқықтық мәселелерін талдауға арналған. Қолданыстағы халықаралық заңнаманы және елдер арасындағы екіжақты келісімдерді зерттеу нәтижесінде трансшекаралық су объектілерінің экологиялық қауіпсіздігі саласындағы халықаралық ынтымақтастықтың басым бағыттары анықталды. Экологиялық қауіпсіздіктің келесі бағыттарын атады: Орталық Азия елдерінің су-энергетикалық мәселесі; климаттың өзгеруінің суға әсері; Арал экологиялық дағдарысы және оның Орталық Азия аймағының қоршаған ортасына тигізетін зардаптары. Мақала авторларымен трансшекаралық су объектілерінің экологиялық мәселелерін жою бойынша ұсыныстар жасалынды. Сонымен қатар, авторлар шекаралас көрші елдердің және тұтас алғанда әлемдік кеңістіктің су қауіпсіздігін қамтамасыз етудің бір бағыты ретінде трансшекаралық су объектілерінің құқықтық жағдайын жақсарту бойынша ұсыныстар жасалынды. Зерттеу нәтижесінде халықаралық құқық негізінде суды бөлу және трансшекаралық өзендерді қорғаудың құқықтық мәселелері бойынша негізгі құжаттарға қол қою және трансшекаралық өзендер проблемасын ШЫҰ деңгейіне және үшжақты келіссөздер деңгейіне шығару ұсынылады (Ресей, Қазақстан, Қытай). Зерттеу авторлары трансшекаралық су объектілерінің жағдайын бақылаудың тиімді тетігі болып табылатын трансшекаралық өзендерде бірлескен гидроэнергетикалық құрылыстар құрудың маңыздылығын негіздейді және қажет деп санайды. Сонымен қатар, авторлар Қазақстан мен Қытайдың барлық өзен бассейндерінде бақылау желісін (өлшеу бекеттері және т.б.) кеңейтуді, жетілдіруді және модернизациялауды және олардың жұмысының тиімділігін арттыруды ұсынады, өйткені қолданыстағы өлшеу станциялары заманауи қондырғылармен жабдықталмаған, бұл олардың жұмысының тиімділігіне әсер етеді.

ПРИОРИТЕТЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ВОДНЫХ ОБЪЕКТОВ В ТРАНСГРАНИЧНЫХ БАССЕЙНАХ И ОСНОВЫ МЕЖГОСУДАРСТВЕННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТРАНСГРАНИЧНЫХ РЕК

Жатқанбаева Айжан Ержановна

*Доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой таможенного,
финансового и экологического права КазНУ имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: Ayzhan.Zhatkanbaeva@kaznu.kz*

Джангабулова Арайлым Куанышбековна

Кандидат юридических наук, доцент кафедры таможенного, финансового и экологического права КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, Arailym.Dzhangabulova@kaznu.kz

Айдарханова Куляш Нурсаиновна

Кандидат юридических наук, доцент кафедры таможенного, финансового и экологического права КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: Kulyash.Aidarhanova@kaznu.kz

Ключевые слова: управления водными ресурсами, водная безопасность, трансграничные водные объекты, совместное водопользование, экологическая безопасность.

Аннотация. Статья посвящена анализу правовых проблем регулирования отношений, связанных с состоянием трансграничных водных объектов в условиях хозяйственной деятельности сопредельных государств и экологической ситуации в этих странах. В результате исследования действующего международного законодательства и двусторонних соглашений между странами были выделены приоритетные направления международного сотрудничества в области обеспечения экологической безопасности трансграничных водных объектов. Обозначены такие направления обеспечения экологической безопасности, как: водно-энергетическая проблема центрально-азиатских стран; воздействие изменений климата на водные ресурсы; Аральский экологический кризис и его последствия для природной среды Центрально-азиатского региона. Авторами статьи предложены рекомендации по устранению экологических проблем трансграничных водных объектов. Наряду с этим, авторами предложены рекомендации по улучшению правовой ситуации с трансграничными водными объектами, как одного из направлений обеспечения водной безопасности сопредельных стран и мирового пространства в целом. В результате исследования предлагается подписание основополагающих документов по правовым вопросам вододеления и охраны трансграничных рек на основе норм международного права и вынесение проблемы трансграничных рек на уровень ШОС и трехсторонних переговоров (Россия, Казахстан, Китай). Авторы исследования считают необходимым и обосновывают важность строительства совместных гидроузлов на трансграничных реках, которые будут выступать в качестве действенного механизма обеспечения контроля за состоянием трансграничных водных объектов. Кроме того, авторами предлагается расширить, усовершенствовать и модернизировать сеть контроля (гидропосты и т.д.) на всех речных бассейнах Казахстана и Китая и повысить эффективность их работы, поскольку действующие гидропосты не оснащены современным оборудованием, что влияет на эффективность их работы.

**PRIORITIES FOR ENSURING THE ENVIRONMENTAL SAFETY
OF WATER BODIES IN TRANSBOUNDARY BASINS
AND THE BASICS OF INTERSTATE USE
OF TRANSBOUNDARY RIVERS**

Zhatkanbaeva Ayzhan

Doctor of law, Professor; Head of the Department of Customs, Financial and Environmental Law Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Ayzhan.Zhatkanbaeva@kaznu.kz

Djangabulova Arailym

Candidate of juridical science, Associate Professor, Department of Customs, Financial and Environmental Law, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: Arailym.Dzhangabulova@kaznu.kz

Aydarkhanova Kulyash

Candidate of juridical science, Associate Professor, Department of Customs, Financial and Environmental Law, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: aidarhanovak@gmail.com

Keywords: water management, water security, transboundary water bodies, shared water use, environmental safety.

Abstract. The article is devoted to the analysis of the legal problems of regulation of relations related to the state of transboundary water bodies in the conditions of economic activity of neighboring states and the environmental situation in these countries. As a result of a study of current international legislation and bilateral agreements between countries, priority areas for international cooperation in the field of

environmental safety of transboundary water bodies were identified. The authors of the article indicated such areas of environmental safety as: Water-energy problem of the Central Asian countries; impact of climate change on water; Aral ecological crisis and its consequences for the natural environment of the Central Asian region. The authors of the article made recommendations on eliminating the environmental problems of transboundary water bodies. Along with this, the authors proposed recommendations for improving the legal situation with transboundary water bodies, as one of the directions for ensuring the water security of neighboring countries and world space as a whole. It is proposed to sign fundamental documents on legal issues of water allocation and protection of transboundary rivers on the basis of international law and bring the problem of transboundary rivers to the level of the SCO and tripartite negotiations (Russia, Kazakhstan, China). The authors of the study consider it necessary and justify the importance of building joint hydropower facilities on transboundary rivers, which will act as an effective mechanism for ensuring control over the state of transboundary water bodies. In addition, the authors propose to expand, improve and modernize the control network (gauging stations, etc.) in all river basins of Kazakhstan and China and to increase the efficiency of their work, since the existing gauging stations are not equipped with modern equipment, which affects the efficiency of their work.

Қазіргі әлемде, жаһандану жағдайында Орталық Азия аймағы оларды шын мәнінде өте үлкен экологиялық апаттар немесе олардың пайда болу қаупі деп атауға болатын бірқатар экологиялық мәселелерге тап болып отыр. Бұл ретте табиғи экожүйенің бұзылуы шарықтау шегіне жетуге жақын. Антропогендік экологиялық факторлар кең көлемді құлдырауға алып келуде. Экологиялық қауіпті аймақтардың географиясының кең болуы, яғни шекаралас мемлекеттердің де аумағын қамтуы жағдайды қиындатады. Әсіресе экологиялық қауіп тұрғысынан қауіпті болып табылатын Тянь-Шань тауы, Каспий теңізі, Арал бассейні, Семей ядролық полигоны, Байқоңыр ғарыш айлағы, Ертіс және т.б. аймақтары.

Траншекаралық бассейндердегі су объектілерінің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі бағыттарын зерттеу келесі басым бағыттарды анықтауға мүмкіндік берді.

1. Орталық Азия елдерінің су-энергетикалық мәселесі. Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Түрікменстан, Өзбекстан Республикасы және Тәжікстан Республикалары кіретін Орталық Азия аймағы елдерінің су-энергетикалық мәселелері қазірдің өзінде аймақтың экологиялық қауіпсіздігіне кері әсерін тигізетін мәселелердің біріне айналды. Әр түрлі ғылым салаларының ғалымдарының көптеген зерттеулері осы мәселеге арналған. Халықаралық деңгейде бұл мәселе де қарастырылып, оны шешу үшін белгілі бір қадамдар жасалды. Атап айтқанда, 2000 жылдың қыркүйегінде БҰҰ-на мүше мемлекеттер мерзімі 2015 жылдың 31 желтоқсанында аяқталған мыңжылдықтың дамуының сегіз мақсатын қабылдады. Орталық Азия аймағының мемлекеттері Орталық Азия аймағының елдері арасында жер үсті су ресурстарын біркелкі бөлуге және оларды ұтымды пайдалануға бағытталған бірқатар келісімдер жасасты. Алайда, тәжірибе көрсеткендей, қазіргі кезде су-энергетикалық нысандар мен жалпы

су ресурстарын ұтымсыз пайдалану бар.

Кейбір ғалымдардың пікірі бойынша, «осыған байланысты тұрақты түрде дамудың алтыншы мақсаты - су ресурстарының қол жетімділігі мен барлығын ұтымды пайдалануды қамтамасыз ету» тек ауыз су, санитария және гигиена мәселелерін ғана емес, сонымен қатар бүкіл әлемдегі су ресурстарын тиімді пайдалану мәселелерін де қамтиды. Тұрақты дамудың алтыншы мақсатын іске асыру үшін барлық деңгейлердегі гидрологиялық циклді кешенді басқаруды қамтамасыз ету міндеті маңызды болады. Іс жүзінде «су кернеуін» ескере отырып, «су ресурстарын интегралды басқаруды «0»-ден 100-ге дейінгі шкалада жаһандық индикатор» бақылайды. «Су кернеуі», өз кезегінде, ел немесе аймақ экономикасының негізгі секторлары пайдаланатын тұщы судың жалпы көлемінің қалпына келетін тұщы су ресурстарының жалпы көлеміне қатынасы ретінде анықталады. БҰҰ-ның бағалауы бойынша, бүгінде «су кернеуі» планетада 2 миллиардтан астам адамның өмір сүру деңгейіне теріс әсер етеді, және, өкінішке орай, бұл статистиканың өсуі туралы болжамдар көңіл көншітер емес [1].

Халықаралық сарапшылар Орталық Азия аймағын Арабия түбегі мен Солтүстік Африка елдерімен қатар қоятын айта кету қажет. Соңғы жағдайда жаңартылатын көздерден тұщы су ресурстарын пайдалану көрсеткіші шекті деңгейден асады. Бұл алаңдатарлық жағдай және Орталық Азия аймағы елдерінің үкіметтерін жақын арада су-энергетикалық мәселені шешуге назар аударуға шақыруы керек.

Қазақстан Республикасының Су кодексіне сәйкес, трансшекаралық суларды пайдалану және қорғау саласындағы мемлекетаралық ынтымақтастықтың тетіктерінің бірі болып трансшекаралық суларды экологиялық жағынан негізделген түрде және ұтымды басқару, қоршаған ортаны сақтау және қорғау негізінде пайдалану қызметі танылады¹.

¹ Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 9 шілдедегі Су Кодексі // http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K030000481_k030481_.htm.

Біздің ойымызша, Орталық Азия аймағы мемлекеттерінің су-энергетикалық мәселесін шешудегі негізгі міндеттері мыналар болуы керек:

- су және энергия ресурстарын үнемдеуді ынталандыру;

- су қоймаларының сақталуына әсер ететін табиғи нысандарды жүйелі түрде қорғау;

- адами әлеуетті дамыту, Орталық Азия аймағының су-энергетикалық әлеуетінің құндылығы мен маңыздылығын түсіну.

Жоғарыда аталған мәселелерді шешу үшін Орталық Азия мемлекеттері мемлекеттік саясат деңгейінде ұлттық салалық стратегияларды үйлестіруі және Орталық Азия аймағының су-энергетикалық мәселелерін шешудің бірыңғай стратегиясын жасауы керек, сонымен бірге үкімет деңгейінде орта мерзімді қаржылық бағдарламаларды, оның ішінде ілгерілікке бақылау жасау үшін өлшеу жүйелерін жасауға қойылған міндеттерді орындауы қажет.

1. Климаттың өзгеруінің су ресурстарына әсері. Траншекаралық бассейндердегі су объектілерінің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің келесі бағыты - климаттың өзгеруінің су ресурстарына жағымсыз әсерін азайту.

Әртүрлі ғылым салаларының ғалымдары жүргізген климаттық зерттеулер жаһандық жылынууды атап өтті. Атап айтқанда, климаттың жылынуы Орталық Азия аймағында да байқалады. Ғалымдар облыстың көптеген бөліктерінде жылы қыстың және құрғақ жаздың қалыптасу тенденциясын атап өтті, бұл өз кезегінде Памир мен Тянь-Шань тауларында мұздықтардың кетуіне және мәңгі аяздың еруіне ықпал етеді. Әрине, климаттың өзгеруі су ресурстарының саны мен сапасына және олардың маусымдық динамикасына, ауылшаруашылығына және адам денсаулығына әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар, климаттың өзгеруі, мысалы, шөлейттену және экожүйелер мен табиғи ресурстардың тозуы сияқты мәселелерді күшейте түседі. Арал теңізі бассейні елдерінің су ресурстарының үнемі жетіспеушілігін бастан кешіріп отырған елдер үшін климаттың өзгеруі мен су ресурстарының мәселелері экономикалық дамуда және болашақтың өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыруда шешуші рөл атқарады.

Ресей ғалымдарының зерттеуінде атап өткендей, «Орталық Азия бес елдің - Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан аумағын қамтиды. Ол Еуразия континентінің орталығында, жалпы ауданы 3,882,000 км², шамамен 72 миллион халқы бар жерде орналасқан. Ол оңтүстігінде Ауғанстан

және Иранмен, шығыста Қытаймен, батысында және солтүстігінде Ресеймен шектеседі. Таулы жерлерді қоспағанда, Орта Азия аумағында ылғал жеткіліксіз, көп бөлігінде тым жеткіліксіз. Гидрографиялық желінің тарлығы осыған байланысты. Орта Азияның шөлді жазықтарындағы өзен желісінің тығыздығы 1 км²-ге 2 м-ді құрайды, ал, мысалы, Ресей жазығының солтүстік жартысында ол 1 км²-ге 300-350 м-ді құрайды. Тек таулы аудандарда, 700 м-ден бастап, сәйкесінше жауын-шашын мөлшері едәуір артады, оған қоса судың ағуы да артады. Мұнда кейбір таулы аймақтарда өзен желісінің тығыздығы 1 км²-ге 600 м-ден асады» [2, 58 б.].

Орталық Азия аймағы жауын-шашынның аздығымен, құрғақтығымен, ауа-райының күрт өзгеруімен және ресурстардың біркелкі бөлінбеуімен сипатталады, ең бастысы, климаттың өзгеруіне әсіресе сезімтал. Климаттың өзгеру заңдылықтары Орталық Азия аймағының ұлттық коммуникацияларында Климаттың өзгеруі жөніндегі Біріккен Ұлттар ұйымының негізгі Конвенциясы² шеңберінде бағаланды және ғылыми басылымдарда Орта Азия аймағының ғалымдары тарапынан ғана емес бүкіл әлем ғалымдары еңбектерінен көрініс тапты.

Орта Азия аймағындағы климаттың өзгеруі мен температураның өзгеруін зерттеу нәтижелері тұтастай алғанда аймақта климаттың жылынуы болғандығын көрсетеді. Мұны аймақтың барлық бес елінде (Қазақстан Республикасы, Қырғыз Республикасы, Түркіменстан, Өзбекстан Республикасы және Тәжікстан Республикасы) температураның көтерілгенін көрсететін деректер растайды.

Жаһандық климаттың өзгеруі Орталық Азия аймағының барлық елдері үшін ауыр зардаптарға әкелуі мүмкін. Біздің ойымызша, экономикалық дамудың әртүрлі деңгейіне және аумақтық-климаттық ерекшеліктеріне қарамастан, Орталық Азия аймағының елдерінде ортақ экологиялық мәселелер бар. Біз оларды келесідей етіп тағайындаған Ресей ғалымдарымен толық келісеміз:

- қолданыстағы су ресурстарының тапшылығының артуы және олардың сапасының нашарлауы, мұздықтардың тез еруі және қар жамылғысының төмендеуі, жер үсті суларының гидрографиялық режимінің өзгеруі, халықтың сапалы ауыз суға қол жетімділігінің төмендеуі, шөлейттену, құлдырау және жердің тұздану процесінің үдеуі, биоалуантүрліліктің жоғалуы, ормандардың көбеюі және т.б. сонымен қатар ұлттық экономиканың ауыл шаруашылығы және энергетика сияқты маңызды салалары үшін теріс салдары;

- суармалы егіншілікке төнетін қауіп, пай-

² Климаттың өзгеруі жөніндегі Біріккен Ұлттар ұйымының негізгі Конвенциясын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы 4 мамыр 1995 ж. N 2260 // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002260>.

даланылған ауылшаруашылық дақылдарының түсімділігінің болжамды төмендеуі, жайылым өнімділігінің төмендеуі, жемшөп базасының төмендеуі, сәйкесінше мал шаруашылығы, ауылдағы жұмыспен қамту құрылымының өзгеруі және елдердің азық-түлік қауіпсіздігіне төнген қауіп;

- аймақтың су ресурстарының ирригациялық және энергетикалық режимін үйлестіру және реттеу мәселелерінде көрші мемлекеттер арасында шиеленіс көздерінің пайда болуы, елдердің энергетикалық қауіпсіздігіне қауіп төндіретін гидроэнергетикаға теріс әсер ету;

- қауіпті және төтенше гидрометеорологиялық құбылыстардың, мысалы, бұршақ, құрғақшылық, өте жоғары немесе төмен температура және т.б., бұл төтенше жағдайлардың көбеюіне әкеліп соқтырады, соның ішінде жаңбыр, сел, көшкін, су тасқыны және құрғақшылық;

- қолданыстағы экожүйелерге және биоаулантүрлілікке қауіптіліктің артуы, оның ішінде климаттық белдеулердің ауысуы және флора мен фаунаның тіршілік ету ортасының өзгеруі, жерді пайдалану мен жер жамылғысының өзгеруі;

- халықтың денсаулығына, оның ішінде жылу кернеуіне, өлімнің жоғарылауына әкелетін инфекциялық және паразиттік аурулардың таралу қаупінің жоғарылауы [3, 74-75 б.].

2. Арал экологиялық дағдарысы және оның Орталық Азия аймағының табиғи ортасына тигізетін зардаптары.

Арал теңізін құрғату мәселесі бүкіл әлем үшін жаңалық емес. Өзбекстан мен Қазақстанға тиесілі Арал теңізі әлемдегі ең ірі континентальды су объектілерінің бірі болған. Теңіз де, оған ағатын өзендер де (Амудария мен Сырдария) жоғары экологиялық маңызға ие болды. Амудария мен Сырдария өзендері және олардың салалары 6 елдің шекараларын кесіп өтеді, олардың бірі - Ауғанстан соғыс салдарынан Амудария суларын әлі де байыпты пайдалануды бастаған жоқ. Қырғызстан, Қазақстан, Тәжікстан және Өзбекстан Сырдария өзенінің суын және оның салаларын өзара бөліседі. Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан Амудария мен оның салаларының суын бөліп алады. Осы екі өзеннің салалары Памир мен Тянь-Шань тауларында қалыптасқан. Амудария мен Сырдария өзендерін ұтымсыз пайдалану Арал теңізінің кебуіне әкелді. Су деңгейі 20 метрден астамға төмендеді, жағалау сызығы 100 км-ге төмендеді. Бұрынғы су айдыны біріктірілген Голландия мен Бельгия аумағына тең 65000 шаршы метр - 70%-ға төмендеді және төмендеуді жалғастыруда.

Оны шешу үшін бүкіл әлем қауымдастығы үлкен күш жұмсады. Халықаралық қауымдастық Орталық Азия елдерінің Арал мәселесін шешудегі күш-жігерін үйлестіруге тырысу-

да. Бірлескен мәлімдемелерге қол қойылды. Халықаралық Аралды құтқару қоры келесі ережелерге негізделген іс-қимыл бағдарламасымен құрылды:

- жалпы су стратегиясын әзірлеу;
- бақылау жүйесін жасау;
- суды пайдалану тиімділігін арттыру;
- кедейлікпен және апаттың басқа салдарымен күресу.

Алайда, қазіргі уақытта бұл мәселе өзекті болып отыр және әлі де назар аударуды қажет етеді. Зерттеушілердің айтуынша, «Өзбекстан, Қазақстан және бүкіл Орталық Азия аймағы үшін ең маңызды трансшекаралық экологиялық қауіп Арал теңізінің құрғауы болып табылады. Арал теңізіндегі дағдарыс - адамзаттың соңғы тарихындағы ең үлкен экологиялық және гуманитарлық апат. Теңіз бассейнінде тұратын 35 миллион адам оның зардаптарын бастан кешіреді» [3].

Арал теңізі мемлекетінің зерттеушілерінің айтуынша, «қазір Арал теңізінің құрғаған түбі 28000 шаршы шақырымға дейін созылып жатыр. Бұл аумақтың үштен екісін тұзды батпақтар, тұзды құмдар алып жатыр. Жыл сайын атмосфераға 75 миллион тонна құм мен шаң мен 65 миллион тонна ұсақ тұздар келеді, олар желдер арқылы өтіп, мыңдаған шақырымға созылады. Арал теңізінің құрғаған түбі жер атмосферасындағы аэрозольдердің, пестицидтердің және гербицидтердің негізгі көздерінің біріне айналуға. Арал теңізі түбіндегі тұздар мен аэрозольдердің денсаулыққа, қоршаған ортаға, тіпті Сырдария мен Амудария өзендерінен басталатын Тянь-Шань мұздықтарының тез еріп кету үрдісіне зиянды әсер ету фактілері жария болды» [4].

Арал мәселесінің ауқымы мен күрделілігі аймақтағы барлық мемлекеттердің ынтымақтастығымен кешенді, әртараптандырылған тәсілді қажет етеді. Арал теңізі дағдарысына байланысты мәселелерді шешу Орталық Азияның барлық мемлекеттерінің осы мәселелердің түпкі себептерін түсінуге, аймақтық және ұлттық деңгейлерде тиісті шараларды қабылдауды талап ететін дағдарысты жағдайды еңсерудің күш-жігерін қаншалықты күшейтетіндігіне тікелей байланысты. Біздің ойымызша, мемлекеттерге Орталық Азия аймағы елдеріне ортақ су стратегиясын жасау қажет.

Іле және Ертіс трансшекаралық өзендеріндегі су бөгетінің ұлғаюы. Қытай мен Қазақстан үшін трансшекаралық өзендердің су ресурстарын пайдалану мәселесі өткен ғасырда пайда болды. 70-80 жылдары ҚХР-мен трансшекаралық өзендерді бірлесіп пайдалану және қорғау мәселелерін реттейтін мемлекетаралық келісім жасау туралы келісім жасалды. Бірақ бұл мәселені әртүрлі түсінгендіктен, мұндай келісімге қол қойылмады. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін трансшекаралық өзендердің су ресурста-

рын пайдалану мәселелері, әсіресе трансшекаралық су ресурстарының экологиялық мәселелері егемен Қазақстан үшін өзекті болды.

Шекарааралық өзендерді пайдалану туралы алғашқы ресми келіссөздер 1998 жылы өтті. Бірақ айта кету керек, тараптар бұл қадамға өте ауыр кіріскен. Бұл мәселе, әсіресе, 1998 жылдың күзінде, ҚХР Шыңжаң-Ұйғыр Автономиялық ауданының (СҰАА) билігі Үрімшіге жақын орналасқан Ертіс - Қарамай мұнай кен орнына Ертістің жоғарғы ағымының бір бөлігін бұруға арналған Қара Ертіс - Қарамай каналының жеделдетілген құрылысын бастаған кезде шиеленісе түсті. Қытай тарапы атап өткендей, су үнемі жетіспейтін ауданды сумен қамтамасыз ету мақсатында жыл сайын Ертістен 450 миллион текше метрден астам су және нәтижесінде бұл санды 1,5 миллиард текше метрге дейін жеткізуді жоспарлап отыр. Сондай-ақ, суды Іле өзенінен алу ұсынылуда. Мұндай мәлімдеме Қазақстанды алаңдатуда. Мамандардың пікірінше, ҚХР ниеттерін іске асыру қазіргі кездегі сумен жабдықтау режимін бұзуға алып келеді және Қазақстан Республикасының солтүстік-шығыс және орталық облыстарындағы өнеркәсіп пен ауылшаруашылығына әсер етеді. Ең бастысы, Балқаш және Зайсан көлдерінің аймағындағы экологиялық ахуал едәуір нашарлауы мүмкін, бұл Арал теңізіндегі қайғылы жағдайды қайталауға алып келуі мүмкін.

Су ресурстарын басқару мәселелері бойынша Қытай Халық Республикасының ресми жарияланымдарындағы бар ақпаратты талдау бірқатар қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Осылайша, өз аумағындағы көздері бар көптеген трансшекаралық өзендерге ие бола отырып, Қытай көрші мемлекеттермен (Қазақстан, Ресей, Үндістан, Непал, Бутан, Бирма, Лаос, Вьетнам) қарым-қатынаста айтарлықтай артықшылықтарға ие болады және көптеген көршілермен халықаралық суларды бөлісу және қорғау туралы келісім жасамайды. Қытай тарабы демографиялық факторларды және оның аумағында су ресурстарын толық дамыту мүмкіндігін ескере отырып, су ресурстарын пайдаланудың барлық аспектілерін өте ұзақ мерзімді перспективада мұқият зерттейді. Осы мақсатта ҚХР Су ресурстары министрлігінің ғылыми-зерттеу және жобалау ұйымдарының желісіне ие, олардың қаржыландыру көлемі су ресурстарын бағалау, су ресурстарын басқару, жаңа суармалы жерлерді игеру жұмыстарының аясын кеңейту есебінен күрт артып отырады.

Трансшекаралық өзендерге қатысты Қытай халықаралық ережелерді сақтау бойын-

ша кез-келген міндеттемелерден жалтарады. Ресми ақпарат көздерінде «трансшекаралық сулар» немесе «халықаралық су ағындары» термині аталмаған, бұл Қытайдың трансшекаралық өзендердің ластануының алдын-алу немесе пайдаланудағы біржақты ұстанымын куәландырады. Институционалдық тұрғыда мұның барлығын су ресурстарын басқару жөніндегі мемлекеттік орган айқындайтын және бірыңғай экономикалық саясатты жүзеге асыру үшін жоғары өкілеттік берілген Қытай Халық Республикасы Су ресурстары министрлігінің тұрақты ұстаным қолдайды³.

Қытайдың трансшекаралық өзендер бойынша ұстанымы, ең алдымен, Шыңжаңды Орталық Азиядағы аймақтық және сауда орталығына айналдыру, әрі қарай Таяу Шығыста ықпалды ету мақсатымен анықталады.

Сонымен қатар, Қытай Шыңжаңды этникалық қытаймен (хан) қоныстандырмақшы. Бұл аймақтың табиғи көбеюі жағдайында бұл оның санының едәуір өсуіне әкеледі. Тиісінше, бұл аймақтың агроөнеркәсіптік және өнеркәсіптік әлеуетін, сондай-ақ сумен қамтамасыз етуді арттыруды талап етеді. Сонымен қатар, Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданы Қытайдағы сумен ең аз қамтылған аймақ. Шыңжаң жылына 26,3 текше шақырым су ресурстарына ие, бұл тек 18 миллион адамды сумен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бірақ қазір аймақ халқы шамамен 20 миллион адамды құрайды, әрі қарай өсу мүмкіндігі бар. Шөлді жерлер көп, әсіресе Қашқар аймағында Тарим ойпаты бар. Бұл ауданда су тұтынушыларға текше метр үшін 0,39 юань тұрады.

Осылайша, Қытайдың трансшекаралық өзендердегі жағдайы Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық аймағындағы жағдайға тікелей байланысты. Бұл тұрғыда, іс жүзінде, Қытайдың трансшекаралық өзендерді пайдаланудағы әрекеттері де осы бағытта.

Әрине, ерікті шаралар трансшекаралық өзендердің суларын пайдалану және олардың сапасын бақылау мәселелерін шеше алмайды. Бұл келесі фактілерге байланысты.

Біріншіден, «Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасының Үкіметі арасындағы трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау саласындағы ынтымақтастық туралы келісімнің» № 4 бабына сәйкес, Қазақстан ҚХР-ның Іле және Ертіс өзендерінің су алабын кеңейту жоспарларына қарсы тұра алмайды, өйткені бұл қытай тарапының ұтымды тәсілі⁴.

Екіншіден, Қазақстанның көптеген экономикалық және сауда мәселелеріне ҚХР, мы-

³ Текущий архив МИД РК // <http://mfa.gov.kz/ru>.

⁴ Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Китайской Народной Республики от 12 сентября 2001 года «О сотрудничестве в сфере использования и охраны трансграничных рек» // <http://mfa.gov.kz/ru/content-view/knr>.

салы, энергетикалық ынтымақтастыққа тәуелділігі ескерілуі керек. Осыған байланысты, 2007 жылы Қазақстан Қытайға трансшекаралық өзендердің ағынына, ең алдымен Іле мен Ертіске азық-түлік жеткізілімін жеңілдетілген келісімшартқа айырбастауды ұсынды. Алайда Қытай бұл ұсынысты қабылдамады.

Іле және Ертіс трансшекаралық өзендерін пайдаланудың экологиялық және экономикалық салдары ешбір мемлекет үшін пайдалы емес. Жоғарыда келтірілген фактілерді ескере отырып, біз Ертіс өзенінің бассейніндегі су ресурстарының төмендеуін күтуіміз керек: 2030 жылға қарай 8 текше км, 2040 жылға қарай - 10 текше км, 2050 жылға қарай - 11,4 текше км. Мұның бәрі, біріншіден, Ертіс өзеніндегі ГЭС каскадында электр энергиясын өндіруді 2030 жылға қарай 25% -ға және 2050 жылға қарай 40% -ға дейін төмендетеді. Бұл сонымен бірге 2020 жылдан бастап осы өзен арқылы Қазақстанға жүк тасымалдаудың нақты тоқтатылуына ықпал етеді. Екіншіден, бұл жағдай Ертіс өзенінен су алатын Қазақстандағы каналдар мен су қоймаларының (Бұқтырма және Шульбинск) іс жүзінде құлдырауына әкеледі.

Үшіншіден, жер үсті суларының сапасы және жер асты суларының ластануы болады.

Төртіншіден, егер Ертіс суларын Қытайдан жаппай шығару басталса, онда Ертіс өзені бүкіл Қазақстан мен Омбыға қарай батпақтар мен судың тізбегіне айналуы мүмкін. Бұл тек экологиялық қана емес, сонымен бірге аймақтың экономикалық жағдайының апатты түрде нашарлауына әкелетіні анық.

Бесіншіден, ҚХР-ның Ертістің каналдарды және басқа да гидроқұрылыстар арқылы су алу көлемін ұлғайту жөніндегі жоспарларын іске асыру, ең алдымен, осы өзеннің суымен қоректенетін Зайсан көлінің кебуіне әкеледі [5].

Мәселенің екі мемлекет тарапынан шешілуі 2001 жылғы 12-13 қыркүйекте Қытай Халық Республикасы Мемлекеттік Кеңесінің Премьері Чжу Жунцидің Қазақстанға ресми сапары кезінде Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Қытай Халық Республикасы Үкіметі арасында трансшекаралық өзендерді толық пайдалану және қорғау бірлескен іс-қимыл саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге қол қойылуымен аяқталды. Зерттеушілердің пікірі бойынша: «Қазақстан Республикасы мен ҚХР арасындағы шекаралық мәселелерді сәтті шешу аясында, трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау туралы келіссөздердің басталуы (немесе қытай тарапы оларды кеңес беруді қалайды) және жоғарыда аталған Келісімге қол қою - Қазақстан дипломатиясының маңызды жетістігі. Бұл сұрақтар

Кеңес Одағымен бірнеше рет көтерілген, бірақ қытай тарапынан жауап таппаған болатын» [8, 28 б.].

2010 жылғы 13 қарашада Қарағанды қаласында өткен трансшекаралық өзендерді пайдалану және қорғау жөніндегі Қазақстан-Қытай бірлескен комиссиясының 7-ші отырысы барысында Іле өзенінің саласы болып табылатын Қорғас өзенінде Достық біріктірілген су шаруашылығы құрылыстарын бірлесіп салу туралы келісімге қол қойылды. (Айта кету керек, 1992-1993 жылдары Қазақстан мен Қытай Қорғас өзенінде бірлескен су қабылдайтын құрылысты салу туралы Хаттамаға қол қойды.) Осы су жүйесі арқылы су ресурстарын екі жаққа да бірдей көлемде пайдалануға болады деп болжануда. Бұл келісім комиссияның бүкіл кезеңіндегі ең маңызды нәтижесі болды [6, 30 б.].

2011 жылдың шілдесінде Ертіс өзеніндегі өлшеу станцияларын өзара тексерудің алғашқы нәтижелері қаралды. Бұл кездесуде, қазақстандық тараптың ұсынысы бойынша, 2008 жылы келісім негізінде салынған және қазіргі уақытта елдің су мүдделеріне нұқсан келтіретін Сумбе өзеніндегі гидроэлектростанцияны қайта құру туралы мәселе қаралды⁵.

Сонымен қатар, екі мемлекет арасындағы трансшекаралық өзендерге су бөлудің техникалық аспектілері бойынша бірлескен жұмыс нақтылы жүзеге асырыла бастады (жоспарланған уақыты - 2011-2014 жж.) 2011 жылы Қазақстан мен Қытай арасында Ертіс және 2014 жылға қарай Іле трансшекаралық өзендерінің ресурстарын бірлесіп бөлу туралы келісімге қол қойылды [5].

Бірақ, ең бастысы, мәселені шешуде белгілі бір өзгерістер болды, алдыңғы түсініктердің кедергісі алынып тасталды және болашақта екіжақты ынтымақтастықтың бұл бағыты оң үрдіске ие болады. Осыған орай, Қазақстан мен ҚХР арасындағы трансшекаралық өзендер мәселесін құқықтық реттеу жөніндегі келіссөздер үрдісінің басталуын жоғары бағалайды. Бүгінгі оң сәт - Пекиннің ҚХР су мәселесінде ұлттық эгоизмнің ұстанымын ұстамайды деген мәлімдемесі.

Қытаймен су қатынастарын реттеу Қазақстанның экономикалық және экологиялық қауіпсіздігі тұрғысынан өте маңызды болып көрінеді. Бұл міндет өзендердің қажетті су теңгерімін сақтауға, трансшекаралық су ағындарының су ресурстарын бірлесіп пайдалану мен қорғауда ортақ ұстанымды жасауға, олардың ластануы мен сарқылуын болдырмауға бағытталуы керек.

Қорытындылар:

Трансшекаралық су объектілерінің мәселе-

⁵ Соглашение между представителями администрации Раимбекского района Алматинской области РК и представителями администрации уезда Джау су Иле-Казахской автономной области КНР по рекам Сумбе и Кайшыбулак (г. Монгол-Куре, 12 июля 2004 г.) // <http://mfa.gov.kz/ru>.

лерін талдау оларды жою бойынша ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді. Ол үшін келесі іс-шаралар қажет.

1) заңнамалық деңгейде халықаралық құқық негізінде суды бөлу және трансшекаралық өзендерді қорғаудың құқықтық мәселелері бойынша іргелі құжаттарға қол қойып, трансшекаралық өзендер проблемасын ШЫҰ деңгейіне және үшжақты келіссөздер деңгейіне шығару қажет (Ресей, Қазақстан, Қытай)

2) Қытай тарапының жаппай су алуына жол бермейтін трансшекаралық өзендерде бірлескен су құрылыстарын жалғастыру қажет. Ресурстарды үнемдейтін технологияларды, мысалы, өнеркәсіптік кәсіпорындарда жабық су айналымын, ауылшаруашылығында тамшылатып суару технологияларын енгізу арқылы

Қазақстан Республикасындағы трансшекаралық өзендерден су жеткізудің жетіспеушілігін болдырмауға болады. Аталған су құрылыстары бір жағынан ҚР экологиялық заңнамасын⁶ және екінші жағынан ҚХР экологиялық заңнамасын бақылауға және сақтауға ықпал етеді. Нәтижесінде 2040 жылға қарай суды тұтынудың нақты нормаларын екі есе азайтуға болады. Бұл аспектіде су басудың инженерлік жүйелерін енгізу және жайылмаларды дамыту мүмкін.

3) гидрологиялық қызмет кадрларын даярлау мен қайта даярлаудың бірыңғай жүйесін (екі ел деңгейінде) құру, олардың мониторингтік желісін (өлшеу станциялары және т.б.) Қазақстан мен Қытайдың барлық өзен бассейндерінде кеңейту, жетілдіру және жаңарту қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Саханова Р. Актуальность новой глобальной повестки дня для стран Центральной Азии. 2017-01-06 // ЦА.Д.265 Актуальность новой глобальной повестки дня для стран Центральной Азии. Экологическая информация по внедрению принципов устойчивого развития, зеленой экономики в странах Центральной Азии / <http://ecogofond.kz/orhusskaja-konvencija/dostup-k-jekologicheskoy-informacii/kz-orta-azija-elderinde-orny-ty-damu-principiterin-zhasyl-jekonomikany-endiru-bojynsha-jekologijaly-a-parat-ru-jekologicheskaja-informacija-po-vnedreniju-principov-ustojchivogo-razvitija-zelenoj-jekono/>.

2. Орловский Н.С., Зонн И.С., Костяной А.Г., Жильцов С.С. Изменение климата и водные ресурсы центральной Азии // Вестник дипломатической академии МИД России. Россия и Мир. - 2019. - № 1 (19). - С. 56-78.

3. Джармуханбетова Д.Б. Экологические проблемы Центральной Азии // XVII International scientific conference. – С. 221-223 // www.naukaip.ru

4. Прутула Т.Ю., Еремина В.А., Спрялин А.Н. Физическая география материков и океанов. – Москва: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОС. - 2004. – 685 с.

5. Мамырайымов Т. Использование трансграничных рек Казахстана и Китая // <http://www.sarap.kz/rus/view.php?id=477&sara>

6. Қайырбаева Ж. Қ. Проблема трансграничных рек между Казахстаном и Китаем // Вестник КазНУ, серия исторических наук. - 2012. – С. 25-32.

REFERENCES

1. Sahanova R. Aktual'nost' novoj global'noj povestki dnja dlja stran Central'noj Azii. 2017-01-06 // ЦА.Д.265 Aktual'nost' novoj global'noj povestki dnja dlja stran Central'noj Azii. Jekologicheskaja informacija po vnedreniju principov ustojchivogo razvitija, zelenoj jekonomiki v stranah Central'noj Azii / <http://ecogofond.kz/orhusskaja-konvencija/dostup-k-jekologicheskoy-informacii/kz-orta-azija-elderinde-orny-ty-damu-principiterin-zhasyl-jekonomikany-endiru-bojynsha-jekologijaly-a-parat-ru-jekologicheskaja-informacija-po-vnedreniju-principov-ustojchivogo-razvitija-zelenoj-jekono/>. []

2. Orlovskij N.S., Zonn I.S., Kostjanov A.G., Zhil'cov S.S. Izmenenie klimata i vodnye resursy central'noj Azii // Vestnik diplomaticheskoy akademii MID Rossii. Rossija i Mir. - 2019. - № 1 (19). - S. 56-78.

3. Dzharмуханбетова D.B. Jekologicheskie problemy Central'noj Azii // XVII International scientific conference. – S. 221-223 // www.naukaip.ru

4. Pritula T.Ju., Eremina V.A., Sprjalin A.N. Fizicheskaja geografija materikov i okeanov. – Moskva: Gumanitarnyj izdatel'skij centr VLADOS. - 2004. – 685 s.

5. Mamyrajymov T. Ispol'zovanie transgranichnyh rek Kazahstana i Kitaja // <http://www.sarap.kz/rus/view.php?id=477&sara>

6. Қайырбаева Ж. Қ. Problema transgranichnyh rek mezhdu Kazahstanom i Kitaem // Vestnik KazNU, serija istoricheskikh nauk. - 2012. – S. 25-32.

⁶ Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 9 қаңтардағы Экологиялық Кодексі // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070000212>.